

Чепульченко Т. О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри публічного права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ДЕМОКРАТИЧНІ ЦІННОСТІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

DEMOCRATIC VALUES: THEORETICAL AND LEGAL ASPECTS

У статті проведений теоретико-правовий аналіз демократичних цінностей сучасної держави. Як висновок підкреслюється, що ціннісний зміст демократії наповнюють такі явища й категорії, як права й свободи людини, народ, правовий закон, мораль, правова культура.

Ключові слова: демократія, верховенство права, мораль, право, права людини, справедливість, рівність.

В статті приведено теоретико-правовий аналіз демократических цінностей сучасного державства. Як висновок підкреслюється, що ціннісний зміст демократії наповнюють такі явища й категорії, як права й свободи людини, народ, правовий закон, мораль, правова культура.

Ключевые слова: демократия, верховенство права, мораль, право, права человека, справедливость, равенство.

The article explains the theoretical and legal analysis of the democratic values of a modern state. Conclusion emphasizes on value of democracy in the filled of such phenomena and categories as human rights and freedom, people, the law of legal, moral, legal culture.

Key words: democracy, rule of law, morality, law, human rights justice, equality.

Наша держава, здобувши незалежність і звільняючись від залишків тоталітарних пережитків, перебуває у жвавому процесі суттєвої переоцінки цінностей і здійснює орієнтацію політичного курсу на встановлення єдиних загальнолюдських, демократичних принципів і стандартів, на природні засади прав людини, що є значущими для всього світового співтовариства.

Особливістю становлення демократії в Україні є те, що тут все ще спостерігається вплив тоталітарної правової культури на значну частину населення, що зумовлено перебуванням України в складі СРСР. Водночас, і на це звертають увагу науковці, демократизація політичного режиму – це комплексний і історично довготривалий процес, що залежить від ступеня ментальної готовності народу до здійснення демократичних процедур [1, с. 403].

Таке явище, як демократія, являє собою суспільну, політичну й правову цінність. Даній проблематиці в юридичній науці, здавалось би, приділено чимало уваги. Однак бракує досліджень демократії через призму її ціннісних аспектів.

З огляду на це метою статті є теоретико-правовий аналіз демократичних цінностей сучасної держави, серед яких – права й свободи людини, верховенство права, мораль, правова культура тощо.

Переважно питання демократії широко представлені у філософській і політологічній науковій літературі. Так, філософськими засадами дослідження демократії стали ідеї Арістотеля, Платона, Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є, Цицерона тощо. Серед вітчизняних дослідників значний внесок у формування теорії демократії зробили С. Головатий, В. Забігайло, А. Заєць, М. Козюбра, А. Колодій, Н. Оніщенко, М. Оніщук, О. Петришин, П. Рабінович, В. Селіванов і ін.

Говорячи про демократичні цінності, варто зазначити, що загальне їх розуміння можна відшукати у філософських джерелах. Так, у філософії права серед найпоширеніших цінностей називають справедливість, рівність, свободу, людську гідність, природні невід'ємні права людини, практичну розумність, здоровий глузд тощо. Ідеї свободи, рівності й справедливості є фундаментальними ідеями-принципами для права. Задекларовані як основні постулати кожної правової системи, вони набувають специфічного змістовного забарвлення в різні історичні епохи [6, с. 171].

О. Львова, досліджуючи ціннісні орієнтації в праві, виокремлює серед них такі: природне розуміння права, верховенство права, невідчужувані права й свободи людини, свобода й рівність, справедливість, мораль і релігію як ціннісний соціальний регулятор [12].

Зазначені категорії, на нашу думку, мають бути мірилом демократичного суспільства й справжнього права.

Вітчизняний академік Н. Оніщенко пише про так зване демократичне право, тобто право, яке передусім є виразником інтересів народу або, принаймні, його більшої частини; виражає інтереси відповідних соціумів, захищає права, свободи й законні інтереси представників цих соціумів. Демократичне право має бути взірцем свободи, зосередженням справедливості, гарантом рівності прав на самореалізацію, захистом від агресії держави. Цінність такого права обумовлена його здатністю бути метою й засобом для задоволення соціально-справедливих потреб індивідів і суспільства, утверджуючи справедливі й гуманні засади у взаємовідносинах особи й влади, держави й суспільства. Тобто сутність демократичного права, на переконання Н. Оніщенко, полягає в

тому, що воно повинно слугувати інтересам людини [15, с. 141–142, 147].

Виходячи із цього, ми можемо стверджувати, що демократичні цінності закладаються передусім у правах людини, які мають захищатися як пріоритет у демократичній, правовій державі. Однак і права людини виходять із усвідомлення певних цінностей, на яких будується право й, відповідно, демократія.

У процесі аналізу різноманітних цінностей у контексті проблем кризового соціуму вченими відзначається, що системоформуючими цінностями є саме моральні цінності, значення яких підсилюється в періоди трансформацій, коли настановлення, переконання, ідеї переглядаються й переосмислюються [24, с. 9]. Зазначене, до речі, є актуальним для сучасного розвитку демократії в Україні, що має відбуватися в розрізі саме правових цінностей.

І. Патерило, досліджуючи правові цінності, наголошує, що вони є, по-перше, конкретним виразом власної цінності права в практичному житті людей – безпека людини в конфліктних ситуаціях, визначеність і гарантованість її прав, забезпечення справедливого вирішення юридичних питань; по-друге – особливими правовими засобами і юридичними механізмами, що забезпечують цінність права, гарантованість прав кожної людини й суспільства загалом [17, с. 32–33]. Власне, вказане й може слугувати індикатором стану розвитку демократії в певному суспільстві.

Ю. Вегютнев зазначає, що соціальний інститут, який позбавлений ціннісного змісту, не життєздатний, оскільки його функціонування в цьому випадку не підтримуватиметься колективними зусиллями суспільства. Саме ціннісне ставлення суспільства до тих чи інших явищ соціально-правового характеру є запорукою їх збереження й подальшого розвитку. Послаблення соціального інтересу до майбутнього певного інституту є передумовою його кризи. Криза правової системи – це передусім занепад існуючих цінностей, порушення системних зв'язків між ними [3, с. 4].

Вказане свідчить про те, що демократія як явище, з огляду на її ціннісно-правову спрямованість, на розуміння її як ідеального устрою державного й суспільного життя, що обумовлене правом, є частиною правової дійсності й потребує використання сучасних, оновлених методологічних засобів і принципів її дослідження [7, с. 21].

До речі, розуміння демократії не зводиться лише до форми держави, демократія є багатопланою категорією, яка виражає здійснення народовладдя передусім через рівність громадян, систему їх конституційних прав і свобод тощо [5, с. 16].

Досвід розвинутих держав свідчить, що стабільність демократії залежить від дотримання суспільством і державою базових демократичних цінностей. На розвиток демократії безпосередньо впливає правове середовище, правова культура, традиція, менталітет народу, розуміння права тощо. М. Онішук наголошує, що ідеї й ідеали демократії традиційно належать до найбільш шанованих загальнолюдських цінностей. Індекс привабливості тієї чи іншої

держави для життєдіяльності людини вже із кінця минулого століття визначається не лише з огляду на соціально-економічні показники її розвитку, досконалість її національного законодавства тощо, а й з урахуванням рівня розвитку демократичних інститутів цієї держави [16, с. 11].

О. Скрипнюк пише, що демократичні цінності відіграють як регулятивну, так і коригуючу функції. З одного боку, вони визначають (врегульовують) характер і специфіку взаємовідносин між державою й суспільством, а з іншого – виступають тим орієнтиром, у напрямку якого мають розвиватися суспільство й держава [23, с. 244].

Отже, основою демократичних цінностей можна назвати права й свободи людини, які становлять невід'ємний компонент права (законодавства).

Закон має бути правовим. Він не є таким, якщо суперечить фундаментальним правам людини: не відображає природно-правових засад; не відповідає загально визнаним міжнародно-правовим принципам і нормам про права людини й громадянина; прийнятий нелегітимним органом державної влади тощо [8, с. 92].

Т. Полякова вказує, що демократією є передусім система ретельно підготовлених і суворо дотримуваних законів, що регламентують усі сфери життя держави, гарантують права й обов'язки громадян [19, с. 36].

Отже, розвиток і зміцнення демократичної, соціальної, правової держави неможливі без утвердження прав і свобод людини. Існування прав і свобод людини ставить на порядок денний питання про їх гарантування, що виступає своєрідним зовнішнім методом обмеження влади, яка завжди прагне до саморозширення й посилення своєї присутності в усіх сферах життя людства.

Однією із найдавніших підстав для визначення правового характеру закону є категорія справедливості.

Апеляція щодо справедливості як критерію правовості закону залишається настільки поширеною, що в літературі це дає підстави деяким авторам вважати поняття справедливості ключовим для визначення правової природи законів. Здебільшого справедливість прирівнюють до моральної свідомості, відносячи її до етичної категорії. Однак, на думку М. Козюбри, навряд чи таку позицію можна вважати обґрунтованою. Адже в загальнотеоретичній літературі вже давно небезпідставно зазначалося, що категорія справедливості виходить далеко за межі моральної сфери й поширюється на всі нормативно-оціночні явища, в тому числі й на право [8, с. 85].

О. Львова також констатує, що справедливість є певним ціннісним виміром правового характеру закону, своєрідним мірилом щодо обмеження його впливу в разі несправедливості [11, с. 13–15].

О. Поклонська, у свою чергу, говорить про справедливість як правову цінність у контексті співвідношення права й влади. Під справедливістю вона розуміє вимогу рівності, відповідності й відплатності. З огляду на це вказується на ідеальну модель взаємодії влади й права на рівні держави [18, с. 229].

Натепер на конституційному рівні відбулося розмежування права й закону. Так, ст. 8 Конституції України передбачає, що в Україні визнається й діє принцип верховенства права. Хоча за радянської доби діяв принцип верховенства закону, який полягав у вищій юридичній силі закону над іншими нормативно-правовими актами.

Нині хоча й не визначається юридично, що, власне, є правом, а що – законом, однак у контексті основних прав і свобод людини розуміється, що пріоритет нині надано не юридичному закону, а природним невідчужуваним правам людини. На існування прав, що не залежать від діяльності людини, хоча й непрямо, однак вказує закріплене в Преамбулі Конституції України наступне положення: «Верховна Рада України від імені Українського народу – громадян України всіх національностей, приймає цю Конституцію – Основний Закон України, усвідомлюючи відповідальність перед Богом і власною совістю, а також керуючись Актом проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р.» [10, с. 80–82].

Так, принцип верховенства права є важливою ціннісною складовою демократії, на чому акцентує увагу відомі вітчизняні й зарубіжні вчені.

О. Руднева наголошує, що принцип верховенства права належить до «мега-принципів», стандартів прав людини найвищого ціннісного рівня [21, с. 15]. В Україні принцип верховенства права визнається й діє відповідно до ст. 8 Конституції України, що передбачає підпорядкованість держави і її інститутів правам людини, визнання пріоритету права перед іншими соціальними правами, такими, як мораль, звичаї тощо.

М. Козюбра звертає увагу на те, що принципом верховенства права охоплюється низка дуже близьких за змістом підпринципів – вимог, які дають досить повне уявлення про зміст, спрямованість і умови забезпечення феномену верховенства права в сучасному суспільстві. До таких вимог вчений відносить: 1) повагу до прав і свобод людини; 2) верховенство Конституції; 3) принцип поділу влади, який передбачає існування відносно самостійних і незалежних одна від одної гілок влади – законодавчої, виконавчої й судової й встановлення між ними таких взаємовідносин, які б унеможливили узурпацію всієї державної влади або більшої її частини одним органом держави, а тим більше – однією особою; 4) законність і ін. [9, с. 50–52].

2 листопада 2004 р. Конституційним Судом України було винесено Рішення, згідно з яким «верховенство права вимагає від держави його втілення в правотворчу й правозахисну діяльність, зокрема, в закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією із його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема, норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права,

яка значною мірою дістала відображення в Конституції України» [20].

З огляду на це ще однією ціннісно-правовою засадою в розвитку демократії доцільно назвати праворозуміння, що ґрунтується на природно-правових засадах. Такий акцент робиться у зв'язку з історичним минулим України й переважанням позитивістської теорії праворозуміння. За умов тоталітарного режиму радянських часів панівна роль належала політиці, а право було ефективним і гнучким інструментом політики. Воно вважалось виразом волі держави, завжди мало політичний зміст і було однією із форм політики.

За нормальної взаємодії влади й права, що цілком природно за умов демократичного суспільства й державного ладу, відбувається їх взаємне «притирання» і, більше того, взаємне збагачення. Саме тоді набувають реального значення положення й формули про «правову державу», «верховенство права», «панування права» [14, с. 69–70].

Водночас реалізація ідеології «демократія – влада народу» без врахування конкретних умов країн із перехідною економікою, до якої, зокрема, належить Україна, призводить до порушення тих самих прав, захищати які вона покликана. Традиційні для західних країн механізми контролю за владою із боку суспільства шляхом виборів до органів держави раз на 4 або 5 років не спрацювали в країні, де був відсутній той самий середній клас. Держава вийшла з-під контролю суспільства й почала в особі своїх посадовців зловживати власними повноваженнями. Із цього випливає висновок, що потрібні нові інституційні механізми здійснення контролю за владою в перехідних країнах.

О. Богінич також пропонує для посилення контролю за діяльністю органів держави введення щорічного звітування вищих посадових осіб держави (президента, депутатів, інших осіб, що обираються громадою) щодо виконання своїх обов'язків. У випадку негативної оцінки із боку громадськості такі посадові особи повинні піти у відставку (у випадку скоєння правопорушень – притягатися до відповідальності). Слід розглядати порушення ними передвборчої програми як шахрайство, що повинно мати наслідком настання для останніх юридичної відповідальності. Для підвищення відповідальності посадових осіб можливим є укладення контракту між ними й громадянським суспільством на виконання державних функцій, встановлення їм заробітної плати роботодавцем, яким є суспільство [2, с. 221–222].

Зазначене, на нашу думку, дійсно сприяло б утвердженню принципу рівності як демократичної цінності, що збалансувала б відносини між державною владою й суспільством.

Як справедливо наголошується в науковій літературі, «політичний режим є демократичним тільки в разі, якщо він представляє інтереси широких верств населення. Політична еліта повинна правити в інтересах більшості суспільства, а не для вигоди привілейованої меншості. Демократія виходить із цінності кожної людини, тому прагне до створення цивілізо-

ваних умов життя для всіх громадян, незалежно від багатства й таланту» [25].

З огляду на це, А. Селіванов щодо демократії ставить акцент на цінності такої категорії, як «народ», пояснюючи, що тільки народ об'єктивно виступає джерелом суверенної влади, коли він за своїми ознаками є цілісним, соціальним організмом і уособлює суспільство (тобто соціальну спільноту людей), а штучне (політичне, етносоціальне, національне) виокремлення в самостійні утворення окремих груп населення начебто цілісної спільноти є прямим шляхом до сепаратизму, руйнування інститутів демократичного правління в країні. Народ не претендує, а природно є носієм влади із необмеженим потенціалом суспільного впливу на всі інші похідні інститути влади, об'єднані державою. Конституція лише фіксує, а не наділяє такою властивістю народ. Водночас А. Селіванов констатує, що ставлення держави до народу, його верховної влади в багатьох аспектах фактично нівелюється. Головною причиною такої реальності юридична наука вбачає відсутність правової визначеності влади народу, оскільки конституційна формула – «єдиним джерелом влади й носієм суверенітету в Україні є народ» – не набула реалізації в законодавстві, оскільки вона розглядається не як правовий, а як політичний постулат [22, с. 199].

Л. Макаренко підкреслює, що людству в цілому й кожному народу зокрема потрібна морально-ціннісна, правова система координат. Охоплюючи всі сфери суспільного життя, система цінностей і принципів, що їй відповідають, засновується на історичному досвіді людства, що є частиною правової культури. Саме правова культура відображає нерозривну єдність історичної традиції, сучасного стану правової системи й уявлень про її бажаний стан [13, с. 230]. Вказане наводить на думку про те, що ефективна реалізація демократичних принципів є неможливою без належного рівня правової культури певного народу, який і покликаний стати в центрі всіх демократичних перетворень. З огляду на це можна стверджувати, що правова культура є ціннісною складовою демократії.

С. Головатий наголошує, що, оскільки поняття демократії виступає і як європейська цінність, що лежить в основі українського конституційного правопорядку, і як юридичне зобов'язання України, що впливає із членства в Раді Європи (із міжнародного права), то таке тлумачення має неодмінно враховувати той зміст, який обумовлений міжнародними

стандартами, передусім європейськими. Власне, практичний досвід повоєнної Європи (у другій половині ХХ – на поч. ХХІ ст.ст.) створив сприятливі умови для того, щоб демократія як європейська цінність набула нової якості, поставши як універсальна цінність [4, с. 18].

Отже, згадані демократичні цінності сучасної України мають бути зорієнтовані на європейську модель, це ті еталони й суспільні ідеали, які мають лежати в основі взаємодії влади й суспільства. Як наголошується в науковій літературі, демократичні цінності – це те, заради чого демократію варто захищати, це уособлення її значущості й привабливості для мільйонів людей, те, завдяки чому демократія здобуває нових прихильників у всьому світі. Демократія потребує свідомого й активного залучення громадян до суспільного життя й без цього вона не може відбутися.

Дані цінності не претендують на вичерпність і однозначність, це, на нашу думку, лише ті із них, без яких неможлива побудова демократії, вони є її фундаментом. Можна згадати й цінності другого рівня, які постають із вказаних вище – це законність, правова культура, відповідальність держави перед особою, ефективність законодавства тощо.

Зазначене свідчить про існування цілої системи демократичних цінностей, яка має пронизувати все суспільне буття – право, політику, особисте й професійне життя особи тощо.

З огляду на вказане, в юридичній літературі пропонується таке визначення поняття ціннісно-правових засад демократії – це основоположні ідеї й принципи розвитку державно-правового життя, на яких засновується взаємодія державної влади й суспільства і які спрямовані, передусім, на визнання людини, її прав і свобод найвищою соціальною цінністю й забезпечення пріоритету інтересів людини над державними. Ці засади стають надійним фундаментом для ствердження й функціонування інших видів цінностей (зокрема, матеріальних), таких як ефективність законодавства, побудова правової держави, відповідальність держави перед особою й суспільством, розподіл влад тощо [7, с. 8].

Таким чином, розглянувши ті явища й категорії, що наповнюють зміст демократії, можна виокремити такі найважливіші із них, як права й свободи людини, народ, правовий закон, верховенство права, мораль, правова культура, справедливість, рівність. Цей перелік не є вичерпним.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Атаманчук Г. Теория государственного управления : курс лекций. – 3-е изд., доп. – М. : ОМЕГА-Л, 2005. – 584 с.
2. Богинич О. Принцип рівності : міфологеми правосвідомості та реалії правового життя (досвід України) // Принцип рівності у праві: теорія і практика : моногр. / за заг. ред. Н. Оніщенко. – К. : Юридична думка, 2014. – С. 206–223.
3. Ветютнев Ю. Аксиология правовой формы : моногр. – М. : Юрлитинформ, 2013. – 200 с.
4. Головатий С. Тріада європейських цінностей – верховенство права, демократія, права людини – як основа українського конституційного ладу // Право України. – 2013. – № 8. – С. 13–39.
5. Гулиев В. Социалистическая демократия и личные права / В. Гулиев, Ф. Рудинский. – М. : Юридическая литература, 1984. – 192 с.
6. Дубровский Д. Проблема идеального. – М. : Юрид. лит., 1983. – 316 с.
7. Кабанец О. Демократія як явище правової дійсності (теоретико-правовий аналіз) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. – К., 2016. – 182 с.

8. Козюбра М. Правовий закон: проблема критеріїв // Вісник Академії правових наук України. – № 2 (33) – № 3 (34). – Х.: Право, 2003. – С. 85.
9. Козюбра М. Верховенство права і Україна // Право України. – 2012. – № 1–2. – С. 30–63.
10. Львова О. Ціннісні орієнтації у праві як фактор утвердження принципу верховенства права // Правова держава. – Вип. 18. – К., 2007. – С. 76–85.
11. Львова О. Гендерна рівність як цінність права // Гендерні паритети в умовах трансформації суспільства : моногр. / кол. авт. ; за заг. ред. Н. Оніщенко, Н. Пархоменко. – К. : Юридична думка, 2007. – С. 8–24.
12. Львова О. Ціннісні орієнтації у праві як фактор утвердження принципу верховенства права в Україні // Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії: монографія // за ред. Н. Оніщенко. – К.: Юрид. літ, 2008. – С. 102–152.
13. Макаренко Л. Правова ідеологія як фактор розвитку правової культури суспільства // Трансформація правової ідеології у контексті сучасних викликів : монографія / за заг. ред. Н. Оніщенко. – К. : Нілан-ЛТД, 2016. – С. 217–236.
14. Мохонько А. В. Правові та політичні норми в системі соціального регулювання (теоретико-правові аспекти) : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. – К., 2012. – 203 с.
15. Оніщенко Н. До питання про демократичний правовий розвиток (деякі теоретичні узагальнення) // Право України. – 2013. – № 8. – С. 141–147.
16. Оніщук М. Референтна демократія: проблеми конституційної теорії та практики : моногр. – К. : Вид-во Європейського ун-ту, 2009. – 450 с.
17. Патерило І. Право як ціннісна категорія : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. – К., 2006. – 209 с.
18. Поклонська О. Співвідношення влади і права // Право України. – 2010. – № 4. – С. 225–230.
19. Полякова Т. Право и политика. Спецкурс для студентов гуманитарных вузов : учебно-метод. пособ. – Майкоп : Изд-во Адыгейского гос. ун-та, 2001. – 99 с.
20. Рішення Конституційного Суду України № 15-рп/2004 від 02 листопада 2004 р. по справі № 1-33/2004 за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04>.
21. Руднева О. Міжнародні стандарти прав людини та принцип верховенства права : до проблеми співвідношення правових явищ // Юридична Україна. – 2012. – № 4 (112). – С. 15–19.
22. Селіванов А. Щодо розуміння і реалізації конституційних положень «влада народу» // Вісник Конституційної Асамблеї. – 2013. – № 1. – С. 196–211.
23. Скрипнюк О. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика). – К. : Логос, 2006. – 368 с.
24. Шайгородський Ю. Суспільна мораль як система цінностей / Ю. Шайгородський // Правові засади захисту особистісних цінностей та суспільної моралі : зб. нормативних актів України / уклад.: Ю. Шайгородський, К. Меркотан. – К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2007. – С. 5–20.
25. Швець В. Особливості становлення демократії та впровадження демократичних цінностей в Україні і світі // Віче. – 2010. – № 17 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/2183/>.